

הגדרת ספרות השבחים השבתאית

זאב גריס

לפני כשלושים שנה, כשעדיין חותם הצניעות הטביע רישומו על חברתנו, אפשר היה לראות קשישים, החרדים על חינוך הנוער ועל עיצוב נפש צעירי עמנו, נוהרים אחד אחר, וכביכול באין רואה, אל דוכני העיתונים שהפיצו את 'העולם הזה', השבועון שהחציף והעז להדפיס בכל חוברת כמעט תמונת אישה עירומה; ההתלהבות שעלעלו בה אלה במהירות בעיתון, כדי לראות בחתף ובשקיקה את התמונה ולהפטיר 'תועבה', מזכירה במידה מרובה את התלהבותם של חלק מיריבי התנועה השבתאית לקרוא ולרשום שבחי גיבוריה, להמחיש כביכול לכל את קלונה של תנועה זו ושל אוהדיה, ומבלי משים לשכנענו עד כמה הוקסמו הם עצמם מבשורת הגאולה ונמשכו אליה. כל הקורא את ארבעת 'טופסי' העדויות שהעתיק ר' יעקב עמדן לספרו 'תורת הקנאות', לא יזדקק לעדותו, עדות המלקט, כדי שיעמוד על כך מתוכן, וגם לא למאמרו היפה של יהודה ליבס על משיחיותו של עמדן.¹ עמדן לא חסך עצמו מלקבוע בפתח ספרו כי:

* לא אוכל במסגרת מצומצמת זאת לברר כראוי כל תולדות ספרות השבחים השבתאית ויחסיה עם גרורותיה אצל הפראנקיסטים במאה השמונה עשרה, כמו קשריה לספרות השבחים החסידיית. כאן אסתפק בניסיון לתאר טיבה ועניינה של הספרות הזאת בימי שבתי צבי ובדורות הראשונים לאחר שהמיר דתו. רק אציין ספרות השבחים החסידיית, המופיעה לראשונה בדפוס עם 'שבחי הבעש"ט' (קאפוסט תקע"ה), יש בה כבר השפעה של שינוי הזמנים שבראשית המאה התשע עשרה, ולעומת ספרות השבחים הקודמת, ובמיוחד הלוריאנית והשבתאית, יש בה סיפורי רפלקסיה וביקורת על גיבורי החסידות, השפעות בעיצוב ובלשון של מושגים חדשים שנכנסו לתפריטו הרוחני של היהודי והציתו דמיון מספרים וכותבים, ואין כאן מקום להאריך. בינתיים ראו: ז' גריס, 'האמנם מיטב הסיפור כובו? מקום ספרות השבחים בתולדות החסידות', דעת, 44 (חורף תש"ס), עמ' 85-94, ובמיוחד עמ' 91-94; הנ"ל, 'דמותו ההיסטורית של הבעש"ט - בין סכין המנתחים של ההיסטוריון למכחולו של חוקר הספרות', קבלה, 5 (2000), עמ' 436-442, והערות 76-84 שם.

1 ראו: י' ליבס, 'משיחיותו של ר' יעקב עמדן ויחסו לשבתאות', תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 122-165. שב ונדפס: הנ"ל, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 198-211, 396-421.

יש לידע כי באמת זה המעשה לא היה בדרך הטבע שאי אפשר להכחיש מה שהעידו עליו גדולי עולם באותן הימים עדי ראייה וידיעה ברורה והמה חסידי עולם שמסרו נפשם על אמונת ישראל המוחזקת בידיהם ושמרו משמרת ה' לבצר חומת התורה ולמחות אבן הטועים. לכן אין ספק שהיה אז עת רצון גאולה וישועה.²

אמנם כבר התריע ליבס על כך, ש'מסגרת הסגנון הנהוג במקומותינו' מחייבת 'כל מחבר לפתוח בהצהרה עד כמה הוונח בעבר נושא מחקריו',³ ובכל זאת אעז ואטען שמחקר הסוגות הספרותיות בספרות ישראל עדיין בחיתוליו, כשם שהנושא הרחב בכללותו, תולדות הספר היהודי והתקבלותו, שהוא האוקיינוס שיש בו עוד דגים כדגי הסוגות, אכן מוזנח מאוד. אין זה מקרה שאפשר לספור על כמה אצבעות את הניסיונות שעשו חוקרים לאפיין את טיב התעודות שחקרו, סוגן הספרותי, דרך כתיבתן, הפצתן והתקבלותן אצל קהל הקוראים. ניסיונו של דובנוב לעשות זאת בנספח לספרו 'תולדות החסידות' הוא ניסיון בודד וכושל, וכבר הערתי על כך.⁴ אמנם גדול חוקרי הקבלה, והשבתאות בכלל זה, פרופ' גרשם שלום, טרח בדרך ההילוך של כתיבתו להציב ציונים לחיבורים שונים ומשונים שעשה בהם שימוש, אבל לא פתח אלא סיים כתוביו בביקורת המקורות שנגע בהם. כך בספרו המונומנטלי 'שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו'.⁵

דווקא בהקשר זה יש לציין את עבודתו של בן דורו, א"ז אשכולי, שאני עסוק בההדרתה. בפתח הכרך על שבתי צבי, שהוא הכרך השני שבתוך עבודתו הגדולה 'התנועות המשיחיות בישראל', שממנה נדפס הכרך הראשון בלבד, אשכולי ניסה לשרטט קווים ראשונים לטיבם של המקורות שהשתמש בהם. כך, לדוגמה, מסר לקוראיו (כשלום אחריו באחרית ספרו), שארבעת טופסי העדויות שהביא עמדה בספרו הנזכר 'תורת הקנאות', מבוססים על:

א. זיכרונות בידידיש של שמש בית הכנסת האשכנזי באמשטרדם, ליב ב"ר עוזר, שעמדן תרגמם לעברית ועיבדם, ובידינו כתב יד של המקור, המצוי בידי זלמן רובשוב (שזר). כתב יד שבינתיים ראה אור במהדורה דו-לשונית בהוצאת מרכז זלמן שזר.⁶

2 ראו: יעקב עמדה, ספר תורת הקנאות, לבוב תר"ל, עמ' 2.

3 ראו: י' ליבס, 'הזוהר כספר הלכה', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 581.

4 ראו: ז' גריס, ספר סופר וסיפור בראשית החסידות מן הבעש"ט ועד מנחם מנדל מקוצק, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 17, 110 הערה 2.

5 ראו: ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו², תל-אביב תשל"ה (להלן: שבתי צבי), עמ' 829-842. ראו גם: ז' גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה', מתניים, 6 (תשנ"ד), עמ' 205-206.

6 ראו: ליב ב"ר עוזר, סיפור מעשי שבתי צבי [בשרייבונג פון שבתי צבי, אמשטרדם תע"א-תע"ח], מהדורת ז' שזר, ירושלים 1978. ביקורת על המהדורה, ראו: ח' טורניאנסקי, קרית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 161-167. כמו כן ראו: L. Fuks, 'Sabbatianism in Amsterdam in the Beginning of the

- ב. סיפורו של הכומר הפרוטסטנטי קונן (Coenen). שלום ציין כי אצל עמדה יש תוספות ממקור לא ידוע.⁷
- ג. סיפורו של אברהם קונקי, שמעתיקו היה ר' יחיאל מיכל עפשטיין, בעל קיצור של"ה הידוע. שלום העיר כי נוספו הערות של משה חאגיו, שכעמדה לחם בשבתאים.
- ד. דברי טוביה כ"ץ הרופא בפתח ספרו 'מעשה טוביה', חלק א, מאמר שישי (ויניציאה תס"ז), הכולל גם את הקונטרס 'זכרון לבני ישראל', שרבני ונציה הדפיסו בשנת תכ"ח. שלום הוסיף עוד רישומו של עלון מודפס ובו קבלת עדות ומסורות על שבת צבי ועל המאמינים מפי ר' משה בן חביב, מרבני ירושלים במחצית השנייה של המאה הי"ז.⁸

עם זאת, אשכולי ושלום לא ניסו לאפיין את הסוגות הספרותיות שעשו בהן שימוש, דרכי כתיבתן, הפצתן והתקבלותן.

אנו נתגדר כאן בסוגה הספרותית שבחים; אלה ממלאים את טופסי העדויות שנוכרו לעיל מספר 'תורת הקנאות'. סוגה זו בספרות ישראל, כבספרות העולם, משתייכת לסוגה חיי קדושים, בלע"ז הגיוגרפיה, והיא פולשת לתוך ומפולשת בתוך סוגות אחרות, הביוגרפיה והאוטוביוגרפיה, זיכרונות ויומנים, ובכללם יומני מסע. תבניותיה של ספרות השבחים כסיפורי מעשה רצופים, או כמטען נוסף או מיוחד בכלי תעבורה ספרותיים אחרים, כאיגרות או יומני מסע, הובילו אותה לייסוד ומיסוד הנובלה בספרות האירופית,⁹ כמו גם הרומנים במכתבים, בלע"ז הרומנים האפיסטולריים, שמבשילים בספרות האירופית במאה הי"ח,¹⁰ ורומני המסעות, בלע"ז הרומן הפיקארסקי, שראשיתם בסיפור המסע האנונימי הקצר בן מחצית המאה הט"ו, 'חיי לסריו איש טורמס',¹¹ המשכם בספר

18th Century: Some Reflections on Leib ben Ozers and his Work', *Studia Rosenthaliana*,

vol. 14, no. 1 (1980), pp. 20-28 – מאמר בהולנדית שנוסף לו תקציר אנגלי. עוד ראו: ש' ורסס,

השכלה ושבטאות: תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 28-30.

7 הספר ראה עכשיו אור בתרגום עברי: ת' קונן, ציפיות שווא של היהודים כפי שהתגלו בדמותו של

שבת צבי, תרגום מהולנדית: א"א לאגאביר וא' שמואלי; מבוא והערות: י' קפלן, ירושלים תשנ"ח.

8 כתב יד א"ז אשכולי, פרק ח; שלום, שבת צבי, עמ' 830. באשר לאברהם קונקי, ראו: מ' בנייה,

'אגרות רבי אברהם קונקי לרבי יהודה בריאל', סיני, כרך לב, חוברת ה (קצג) (שבט תשי"ג), עמ' ש-שיט.

9 ראו: ל' גולדברג, אמנות הסיפור³, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 12-17. על הסוגה שבחים, ראו: גריס

(לעיל הערה 4), עמ' 35, 120-122, הערות 90-96, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

10 ראו: גריס, שם, עמ' 31-32, 117-118, הערות 80-81. על הכתוב שם יש להוסיף הפצת שבחי

חסידים סאטירית במעין רומן במכתבים שעשה יוסף פרל בספריו 'מגלה טמירין' ו'בוהן צדיק'. לכל

העניין בהרחבה, ראו: ש' ורסס, 'שיטות הסאטירה של יוסף פרל', סיפור ושוורשו: עיונים בהתפתחות

הפרוזה העברית, רמת-גן תשל"א, עמ' 9-45.

11 ראו: חיי לסריו איש טורמס תלאתיו והצלחותיו, תרגום מספרדית, הערות ואחרית דבר: חיים

שהשפיע לדורות, 'דון קיחוטה' לסרוואנטס, שנדפס בראשית המאה הי"ז,¹² וכתשע שנים אחריו נפוץ מתחרהו בפורטוגזית, שעד היום לא תורגם לעברית, 'מסעות פרנאם מנדס פינטו',¹³ ובמאה הי"ח זכו לתהילת עולם בצרפת 'הרפתקאותיו של ז'יל בלאס איש סנטיאנה' מאת אלן-רנה לסאו,¹⁴ ואחריו באנגליה 'קורות תום ג'ונס' מאת הנרי פילדינג.¹⁵ ואילו אצלנו חיפוש קשר אל ועם קהילות ישראל והגעגועים לעשרת השבטים האבודים שמעבר לסמבטיון הוליכו מטיילים, הרפתקנים ובטלנים חסרי מנוח לתור ולטייל בעולם. מהם נפוצו בימי הביניים סיפור 'מסעות ר' בנימין מטודלה' ו'סבובו של ר' פתחיה', לצד מעשיות בעלי אגדה ודורשיה והגיגי מחפשי גאולה. אלה כידוע נתגבשו לכתיבה של רומן פיקארסקי ראשון במיטבו רק בידי מנדלי מוכר ספרים ב'מסעות בנימין השלישי', שגיבורו בנימין וסנדריל יצאו כמובן לחפש את עשרת השבטים האבודים. ומדוע נקרא 'מסעות בנימין השלישי'? כפי שהוכיח כבר יוסף קלוזנר, על שום ספר שהיום נשכח, 'מסעות בנימין השני', הוא ר' ישראל יוסף בנימין, שחיפש את עשרת השבטים האבודים וספרו נפוץ בצרפתית ובעברית במאה הי"ט,¹⁶ והצטרף בתודעת הקוראים למסעות בנימין הראשון, ר' בנימין מטודלה.

- אברבאיה, תל-אביב תשכ"ח; חיי לסריו איש טורמס קורותיו ותלאותיו, תרגום ואחרית דבר: טל ניצן-קרן, תל-אביב תשנ"ח. מהדורה זו היא לפי המהדורה השלמה שנדפסה באלקלה בשנת 1554.
- 12 הספר היה נפוץ בעברית בהרבה מהדורות בעיבודו ותרגומו המקוצר של ח"נ ביאליק: דון קישוט איש למנשא⁶, תל-אביב תש"ך. תרגום מלא מן המקור הספרדי, ראו: מ' דה סרוואנטס סאוֹדֶרָה, דון קיחוטה, תרגום: ב' סקרויסקי-לנדאו ול' לנדאו; תרגום השירים ועריכה: ט' קרן-ניצן, תל-אביב 1994. בסוף הכרך השני הוסיף לואיס לנדאו אחרית דבר ובגוף הספר הערות נחוצות.
- 13 ראו: Fernão Mendez Pinto, *Peregrinacam de Fernam Mendez Pinto*, Lisboa 1614. תרגומו לאנגלית, ראו: Fernão Mendes Pinto, *The Travels of Mendes Pinto*, ed. and tr. R. D. Catz, Chicago 1989.
- 14 אלן-רנה לסאו, 'הרפתקאותיו של ז'יל בלאס דה סנטיאנה', תרגום, הערות ואחרית דבר: עידו בסוק, תל-אביב תשנ"ה. בצרפת סוגה זו פופולרית מאוד וידוע ביותר ספרו של אלפונס דודה, טרטין איש טרסקון, תרגום: משה בן שאול, תל-אביב 1966. בסוק סיים לתרגם לעברית בפעם הראשונה מהדורה מלאה ומוערת של 'עלילות גרגנטואה ופנטגרואל' מאת רֶבֶלָה, שכידוע נכתב במאה הט"ז. היסוד הפיקארסקי עובר כחות השני בחיבור שחשיבות גדולה לו בשיקוף אמונותיהם ודעותיהם של בני הזמן ובמיוחד יחסם לדת. על כך ראו עבודתו המעמיקה של L. Febvre, *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rablais*, tr. B. Gottlieb, Cambridge, MA 1982. למעשה, גם בספרו ההגותי-הסאטירי של וולטר, בן המאה הי"ח, 'קנדיד', נמצא ליסוד הפיקארסקי מקום מרכזי בתבנית הספר ועיצוב עלילתו. ראו: A. Vartanian, 'On Cultivating One's Garden', in: D. Hollier (ed.), *A New Histsory of French Literature*, Cambridge, MA 1989, pp. 465-471. הערכה מחודשת על מחקרו הנ"ל של Febvre ותרומתו לתולדות האמונות והדעות, בלע"ז ההיסטוריה המנטלית, ראו: S. Kinser, 'The Problem of Belief', *ibid.*, pp. 958-966.
- 15 הנרי פילדינג, קורות תום ג'ונס, תרגום והערות: א' כספי; מבוא: א"א מנדילוב, ירושלים תשכ"ז.
- 16 לראשונה ראה אור בצרפתית ובתרגום דוד גורדון עורך 'המגיד' כ'ספר מסעי ישראל' (ליק תרי"ט). ראו: י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו, ירושלים תשי"ט, עמ' 368-369. יש לציין

לא נסחפתי לחינם אל יומן המסע ואל הרומן הפיקארסקי שהשתלשל ממנו, שכן המשיח שבתי צבי ונביאו נתן העזתי נדרו ואתם ואחריהם סיפורי שבח וגנות, מעשי פליאה, נסים וזרויות. אלה נדבקו גם במוכיחים ובנביאים נודדים שבילו ימיהם וסוליות נעליהם בהפצת בשורת המשיח. אנשים כר' חיים מלאך¹⁷ וליבלה פרוסניץ או פרוסטיץ¹⁸ ידועים, ותשומת לב ניתנה גם לר' אברהם רוויגו ולתלמידו ר' מרדכי אשכנזי.¹⁹

כיוון שמדובר בגיבורי ספרות, שחלקם, כשבתי צבי ונתן העזתי, עיקר חייהם ופעילותם במזרח, וחלקם, כחיים מלאך, ליבלה פרוסניץ, אברהם רוויגו ומרדכי אשכנזי, חייהם במערב, יש להתחשב, כמובן, בעיצוב ספרות השבחים הכללית הלא יהודית בסביבתם. את הדיון מסבכת העובדה שמעשיהם ושבחיהם של גיבורים מן המזרח פעמים הרבה הועברו בעל פה, עוצבו ונכתבו בידי מוסרים מן המערב, ולהפך.²⁰

אין ספק, גם רוח הדור תרמה, וההתעניינות בעשרת השבטים האבודים ועלייתם מן

- את יל"ג, הוא יהודה ליב גורדון, שגם הוא ניסה כוחו בסיפור קצר פיקארסקי בשם 'קפיצת הדרך'. ראו: י"א קלוזנר, הנובלה בספרות העברית, תל-אביב תש"ו, עמ' 148; י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד, ירושלים תשי"ד, עמ' 449. על טיפוסים הנוסעים והתיירים בימי הביניים, ראו: M. Wade-Labarge, *Medieval Travelers*², New York and London 1983.
- 17 על אודותיו ועל בשורתו, ראו: ג' שלום, 'אגרת מאת ר' חיים מלאך', ציון, יא (תש"ו), עמ' 168–174; הנ"ל, 'התנועה השבתאית בפולין', מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 100–108; מ' בניהו, 'עדויות רבי אליה אשכנזי מצפת על השבתאיות של ר' חיים מלאך ור' יהודה חסיד', ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 67–71. על השמועות והעדויות, ראו: ליב ב"ר עוזר, סיפור מעשי שבתי צבי (לעיל הערה 7), עמ' 190–198; ג' שלום, מחקרי שבתאות, ההדיר: י' ליבס, תל-אביב תשנ"ב, במפתח בערכו, עמ' 757.
- 18 ראו: ליב ב"ר עוזר, שם, עמ' 169–188. וראו: י' ליבס, 'מחבר ספר "צדיק יסוד עולם" – הנביא השבתאי ר' ליבלי פרוסניץ', דעת, 2–3 (תשל"ח–תשל"ט), עמ' 159–173; שם ונדפס בתוך: הנ"ל, סוד האמונה השבתאית (לעיל הערה 1), עמ' 70–76. על ספרו של פרוסניץ, ספר 'צדיק יסוד עולם', כתב ליבס מאמר קודם לכן, שבו הוכיח שהספר שבתאי, אבל אז עדיין לא ידע מי מחברו. ראו: י' ליבס, 'ספר "צדיק יסוד עולם" – מיתוס שבתאי', דעת, 1 (תשל"ח), עמ' 73–120; שם ונדפס בתוך: סוד האמונה השבתאית, עמ' 53–69.
- 19 ראו: שלום, שבתי צבי, ב, במפתח, בערך 'רוויגו אברהם', עמ' 808; הנ"ל, חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי: על דבר פנקס החלומות של ר' מרדכי אשכנזי תלמידו של ר' אברהם רוויגו, ירושלים תחר"ץ. שלום לא ידע אז שהשניים נזכרים גם באוטוביוגרפיה של פנחס קצנבלויגן, 'יש מנחילין', המצויה בכתב יד יחיד – אוטוגרף – באוקספורד. ר' פנחס מעיד (שם, סימן 1) שפגשם עת שהו בפירדא, לשם הגיעו כדי להדפיס את פירושו של ר' מרדכי לזוהר בשם 'אשל אברהם'. תשבי עמד על כך בנספח למאמרו 'אגרות רבי מאיר רופא לרבי אברהם רוויגו משנות תל"ה–ת"מ', ספונות, ג–ד (תשי"ט–תש"כ) ('ספר שור'), עמ' קט–קל; שם ונדפס: הנ"ל, חקרי קבלה ושלוחותיה, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 331–332. בינתיים נדפס הספר במהדורה נפלאה. ראו: פנחס קצנבלויגן, 'יש מנחילין, מהדורת י"ד פעלד, ירושלים תשמ"ו'. על הפגישה המתוארת לעיל, ראו שם, עמ' עד–עה.
- 20 מכאן שיש להוסיף לביבליוגרפיה ולבחינה הפרטנית את שבחי הצדיקים הרווחים בארצות האסלאם. ראו: I. Goldziher, 'Veneration of Saints in Islam', *Muslim Studies*, II, London 1971, pp. 275–341

המדבר כדי לשחרר את ירושלים הלהיבה דמיון יהודים, וקיבלה לבוש צבאי אופייני בדיווחי מאמינים משיחיים נוצרים, שאספו מעשיות, שבחים ושמועות עפות אל איגרות התעמולה שהפיצו. כידוע, על טיבן של האיגרות ועל מעמדם החשוב של כותביהן, כתאלוג פיטר סירארויס, כבר עמדו הן מרדכי וילנסקי²¹ הן גרשם שלום,²² כמו שגם שמו לב למעורבותו של פרנס גדול בדור כמנשה בן ישראל מאמסטרדם, שכתב חיבור מיוחד 'מקוה ישראל' בעניין זה.²³

אין זה מקרה שמעשיות ושבחים שנפוצו בכלים שונים בעל פה ובכתב, נתגבשו לרומן שנפוץ בעברית לפחות בשש עשרה מהדורות במאה ה'י"ט, אחת בלאדינו (שאלוניקי תרל"א), ואחת בידיש (חסרה שנת דפוס), בשם 'מאורעות צבי', שכותרת המשנה שלו 'סיפורי חלומות', והוא מין יצירה ספרותית פיקארסקית בלשון ציורית רבנית, טבולה ברוטב דק של ראשית ההשכלה במזרח אירופה. ספר זה מתברו אנונימי ודפוסו הראשון בשנת תקע"ד (וראו להלן).

לכאורה יש דפוס ראשון קודם לכן, למברג 1804, אך כבר הראה יערי שספר זה הוא מהספרים שזויפו בזאלקווא או בלבוב עשרות שנים אחר כך לשם הברחת הספרים ואי-תשלום מס או מכס. הדפוס הראשון והדפוס המזויף, שכנראה נדפס בלבוב בשנת תקצ"ד (1834), כוללים, שלא כשאר הדפוסים, הגהות של מחבר הקורא עצמו 'מערבי', דהיינו, מהמגרם - צפון אפריקה. שמואל אשכנזי העירני בטובו כי זהו נוהג במלחמות שבין משכילים לידיביהם החסידים, או שלומי אמוני ישראל אחרים, להתחזות כבני מקום אחר ולתלות עדותם במרחקים. כך בספר 'קנאת ה' צבאות', שיוחס לר' נתן שטרנהרץ, תלמידו של ר' נחמן מברסלב, ובשערו כתוב שמקורו בכתב יד מארץ מערב, דהיינו, צפון אפריקה, שהגיע בידי שליח דרבנן מארץ ישראל. שלום רשם בטופס 'מאורעות צבי' משנת 1804 שברשותו כי הוא מזויף, וציין שראה בירושלים טופס מדפוס ראשון אך לא השתווה עם מוכר הספרים על המחיר והושמט מתחת ידו. טופס זה נמצא עכשיו בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק. זהו טופס חשוב מאוד, כי חוץ מההגהות של 'מערבי', שהושמטו ברוב הדפוסים הבאים, ולהוציא את הדפוס המזויף בלבוב, כאמור, מצא שמואל אשכנזי וציין בכרסת מפעל הביבליוגרפיה העברית שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שבכל שאר המהדורות, להוציא את המהדורה הראשונה, הושמטו הדפים מח

ע"ב-נג ע"א.²⁴

21 מ' וילנסקי, ד' קונטרסים אנגליים על התנועה השבתאית בשנות תכ"ה-תכ"ו, ציון, יז (תשי"ב), עמ' 150-172.

22 שלום, שבתי צבי, א, עמ' 266-284.

23 ראו: מ' דורמן, מנשה בן ישראל, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 9-197.

24 דפוסו הראשון קאפוסט תקע"ד בדפוס איש חב"ד ר' ישראל יפה - הוא המדפיס של המהדורה הראשונה של 'שבתי הבעש"ט' (קאפוסט תקע"ה) - אחר כך נדפס: קאפוסט תקע"ה, למברג תקצ"ד (זהו הדפוס המזויף), וארשה תקצ"ח, קניגסברג תקצ"ח, קניגסברג [תקצ"ט], וארשה ת"ר, ז'יטומיר תר"ך. ציון

מעניין לציין ששלום פטרו כחיבור שאינו בחינת מסמך היסטורי שאפשר לסמוך עליו, ועל כן אינו מצטטו,²⁵ ואילו אשכולי דווקא ראה בו מייצג של האופן שנקלטו השבחים, כתולדות גיבורי התנועה ומעשיהם, ולכן עשה בו שימוש. עד כה לא נבדק ספר זה כראוי לעומת המקורות הסיפוריים של השבתאים ויריביהם כדי להמחיש כמה השתמש בחומרים קודמים, מחוזם ועיבדם וכמה בדה מלבו.

כיוון שאנו מדברים בתנועה שסערה ושככה, כאשר לשותפים בה כליריביה היה עניין להתחשש לה, לפחות פומבית, במיוחד למן הרגע שמישהו המיר דתו, קשה ללקט עדויות כתובות עליה. עם זאת, דווקא השבחים זכו להיכלל בתוך עדויות ותעודות של אוהבים ואויבים כאחד. זאת ועוד, ממש כשם שמקובלים לוריאנים הפיצו איגרות ובהן שבחי האר"י, הרה"ו וחבורתם, נוסף לתיקונים והנהגות,²⁶ כך גם עשו שבתאים. אמנם בניהו סובר שאיגרות ר' שלימל מדרזניץ, שהפיצו את שבחי האר"י, נסמכו על מקור כתוב, הוא

כי רישום ביבליוגרפי זה הוא על פי י' וינגרד, אוצר הספר העברי, א-ב, ירושלים תשנ"ד-תשנ"ה, המגיע עד הדפסות ב' 1863 בלבד. באוסף בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מצויות עוד ארבע מהדורות: למברג תרכ"ה, שם תרל"א, ווארשא תרמ"ג, שם תר"ן. רישום הספר בלאדינו הוא על פי ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, תל-אביב תשי"א. עותק ממהדורה זו נמצא באוסף בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ורסס (השכלה ושבטאות) [לעיל הערה 6], עמ' 220 חשב שמהדורת 1804 היא הקדומה ביותר ועדיין לא ידע על הזיוף. הוא תיאר את הספר והגרש בצדק בקשריו לעיצוב ספרותי משכילי (שם, עמ' 220-226). בעניין הזיופים, ראו: א' יערי, 'ליקוטים ביבליוגרפיים, לו: בית-דפוסה של הרבנית יהודית ראזאניש בלבוב', קרית ספר, יז (ת"ש), עמ' 95-108. על זיופי ספרים בלבוב ובזאלקווא, ראו שם, עמ' 97, ועל ספרנו - שם, עמ' 108 מס' 46. עוד ראו מה שכתבתי על ספרים מזויפים אלה ומקומם בהיסטוריה התרבותית במאמרי שעדיין לא התפרסם: 'History of Print in the Nineteenth Century as a Source for the History of the Hasidic Movement'. על הספר 'מאורעות צבי', ראו: י' יודלוב, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 205 מס' 1277, וביבליוגרפיה נוספת שם. על ספר קנאת ה' צבאות, ראו שם, עמ' 263 מס' 1757, וביבליוגרפיה נוספת שם. לאחרונה, בתוך הגהת המאמר, נדפס מאמר נוסף ובו התייחסות מפורטת ל'מאורעות צבי' ולהשפעתו על עריכת 'שבחי הבעש"ט'. ראו: צ' מרק, 'דיבוק ודבקות בשבחי הבעש"ט: הערות לפנומנולוגיה של השיגעון בראשית החסידות', בתוך: ע' אטקס, ד' אסף, י' ברטל וא' ריינר (עורכים), במעגלי חסידים: קובץ מחקרים מוקדש לזכרו של מרדכי וילנסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 269-274.

25 אם כי המעיין בטופס המזויף שבאוסף שלום, R 5035, ימצא בפתח הספר הערות על מקורות, כהערת התמיהה, שם, על סיפורו של אברהם היכיני (ז ע"ב): 'סיפור על "כיס" של ר"א היכיני הדומה בעיקר המוטיב שלו לסיפור הנמצא בכ"י על פ' לך אצל הדונמה!'. ואכן, ראו בדפוס: י' מלכו ור' ש"ק, 'פירוש "לך לך" ליהודה לוי טובה', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ) (=ספר זור), עמ' תמא-תמב; והשוו: ר' ש"ק, 'לדמותה הרוחנית של אחת הכיתות השבתאיות', שם, עמ' תט-ת. עוד כותב שם שלום על אוכר 'בתולה יפית [כך!] מאד ושמה יוכבד בת מקובל החכם יוסף פוליסוף [כך!] מסעלניק (כג ע"ב)': 'גם במסורת הדונמה'.

26 ראו: מ' בניהו (מהדיר), תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 41-90, 309-314; ד' גריס, ספרות ההנהגות, תולדותיה ומקומה בחיי חסידיו של הבעש"ט, ירושלים תש"ן, עמ' 10-11 והערה 42 שם, עמ' 80-91.

כתב היד של 'תולדות האר"י' שאותו ההדיר בניהו במהדורה ביקורתית,²⁷ ואין לנו כל הוכחה שאכן היה מקור ספרותי סמכותי כלשהו של שבחי שבתי צבי ונביאו נתן. ובכל זאת, מקום מרכזי יש בעדות הספרותית על התפתחות התנועה והתפשטותה דווקא לשבחים. עד כדי כך המקום חשוב, ששלום כבר ציין כי מצא המלצה בכתבי יד שבתאיים מפי נתן הנביא, שלפיה 'כל מי שיספר בשבחי אמיר"ה [אדוננו מלכנו ירום הודו – כינויו של שבתי צבי], כעוסק במעשה מרכבה', וחשב שמכאן הגיע ישירות לחסידי הבעש"ט, כמסופר בהקדמת 'שבחי הבעש"ט'.²⁸ ואני הוכחתי שפתגם זה נפוץ קודם להדפסת 'שבחי הבעש"ט', כמויחס לחזו"ל, שקבעו: 'כל מי שיספר בשבחי צדיקים כעוסק במעשה מרכבה'.²⁹

איך נפוצו שבחים שבתאיים בכתב, ובאילו צורות ספרותיות הועברו? מתברר שהיו שכתבו לעצמם 'שמועות' שאספו, כאברהם רוויגו, שפנקסו נתגלה ונקנה בידי ישעיהו זנה, וממנו פרסם ליקוטי זיכרונות ושבחים קצרים, ורשימת העוברים ושבים בביתו של אברהם רוויגו.³⁰ בפתח הרשימה הסביר זנה לקוראיו, שהוא עצמו אינו מתלהב ושש על 'גלויים' של שבתאים חדשים, ועל כן בכל מקום שאין ראיה ודאית על שבתאות המבקר, לא מנה אותו ככזה. בכך עורר חמתו של שלום, שרשיומיה מצויים בשולי מאמרו של זנה המצוי באוספו. אחריו בא בניהו ותיקן דבריו של זנה, כאשר השווה שבחים אלה לנוסח שבחים שהועתק בכתבי יד ונפוץ יותר בידי ר' בנימין כהן (הרב"ך) ותלמידיו.³¹

בניהו מייין את השבחים לסוגיהם בפנקסי רוויגו והרב"ך וציין, בצדק, השפעה מכרעת של תבניות ומוטיבים שב'שבחי האר"י' על עיצוב השבחים השבתאיים ותוכנם בפנקסים אלה. אבל רוויגו ותלמידו מרדכי אשכנזי לא עצרו בליקוט סיפורים ולימוד שבחים, אלא אשכנזי גם כתב את חלומותיו ומורו רוויגו עזר לו בכתיבת פתרונם.³² אם כן, מסתבר שחלומות כנושאי שבחים הם גם כלי לרשימתם והפצתם, בין כחלומות ישירים בין מפי

27 בניהו, שם.

28 ראו: G. Scholem, 'The Neutralization of the Messianic Element in Early Hasidism', idem, *The Messianic Idea in* JJS, XX (1969-1970), p. 51 and notes 44-45 *Judaism*, New York 1971, pp. 198-199, notes 44-45

29 ראו: ז' גריס [ביקורת על ספרו של מ' מגד, 'האור הנחשך'], קרית ספר, נה (תש"ם), עמ' 376 והערה 24 שם; הנ"ל, ספרות ההנהגות (לעיל הערה 26), עמ' 255 הערה 27.

30 ראו: ז' זנה, 'ענייני שבתי צבי בפנקסו של רבי אברהם רוויגו', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ) (=ספר שזר), עמ' מא-סט; הנ"ל, 'עוברים ושבים בביתו של רבי אברהם רוויגו בשנות תל"ט-תנ"ט', ספונות, ה (ספר זנה) (תשכ"א), עמ' רעז-רצה.

31 פרסום ראשון, ראו: מ' בניהו, 'שמועות שבתאיות מפנקסיהם של רבי בנימין הכהן ורבי אברהם רוויגו, מיכאל, א (תשל"ג), עמ' ט-עא; ובשינויים קלים, ראו: הנ"ל, התנועה השבתאית ביוון, ירושלים תשל"ג (ספונות, יד; ספר יוון, ד [תשל"א-תשל"ח]), עמ' תמט-תקכה.

32 ראו: שלום, חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי (לעיל הערה 19).

מגיד, שהוא מכשיר ספרותי חזוני ידוע למן המאה הט"ז ואילך.³³ עם ממשכי דרכו של רח"ו כחולם ב'ספר חזיונות' שלו יימנה בתנועה השבתאית גם אברהם היכני.³⁴ מקום לעצמו יש לכתבים של אוהבים ואוהדים מושבעים של המשיח ובשרתו. אלה שבאו לעולם בידי ר' ברוך בן גרשון מארצו, בשם 'זכרון לבני ישראל', ספר שזכה לפרסום נוסף בימינו בידי אהרון פרימאנן,³⁵ וזיכרונות נוספים כאלה יש מידי ר' אברהם קונקי, שנזכר לעיל. גם אלה ניתנים להשוואה, מצד אחד למסורות שהתגלגלו לכתבי זרים החל בכומר הפרוטסטנטי קונן שנזכר לעיל, וזו של הצרפתי דה-לה-קרואה,³⁶ ומצד אחר, לדברי יריבים, מהם בני הזמן, כר' יעקב ששפורטש, ומאוחרים כיעקב עמדין ומשה חאגיז.³⁷

באשר ליעקב ששפורטש, הרי מן המפורסמות ש'ספר ציצת נובל צבי' שלו נערך לקראת פרסום כבר בתכ"ח, אבל מעולם לא הגיע לדפוס בימי מחברו, אלא רק כקיצור ובו שינויים בתעודות ופרטים, קיצור שנעשה בלחץ המחבר וללא התלהבות המקצר.³⁸ ואילו מכתב היד המקורי שרד עותק אחד שאבד, כתב יד אפשטיין, שלמזלנו נמצאו לו העתקת פרימאנן המשובשת והעתקת זכריה שווארץ הדייקנית. כשהוציאו תשבי לאור כספר ניתן לראות איך שולבו בו מסורות השבחים מכתבים ואיגרות תוך ביקורת מרה וקשה של ששפורטש,

33 על מגידים שהיו לשבתאים נוספים, כאברהם היכני ונתן העזתי, ראו: שלום, שבתי צבי, א, עמ' 134-135, 171, 178, 217, 624, 634, 792. על מגידים נוספים שהיו לאנשים אחרים, ראו: שם, עמ' 138 (לבנימין הלוי), 771-773 (ליוסף בן צור), 788-789 (לאברהם רוויגו). על תופעת המגידות במאה הט"ז, ראו: רצ"י ורבובסקי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, תרגום: י' צורן, ירושלים תשנ"ו. וראו שם על המגיד של בעל השלחן ערוך, הידוע מספרו 'מגיד מישרים'. ראו גם: מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' שצא-תיב; ג' שלום, 'המגיד של ר' יוסף טיטצק', ספונות, יא (ספר יוון, א) (תשל"א-תשל"ח), עמ' סז-קיב. על המגיד של רמח"ל במאה ה"ח, ראו: מ' בניהו, 'המגיד של רמח"ל', ספונות, ה (ספר זנה) (תשכ"א), עמ' רצו-שלו. יצוין כי עדיין נחוצה עבודה מחקרית ספרותית והיסטורית כדי לאפיין את הקולות מן השמים, החל בכרוזים ובנות קול בסיפורי הגמרא, המשך במלאכים ושרים כשר התורה הנוכר בסוף 'פרקי ההיכלות', שעליו כתב עכשיו בהרחבה M. Swartz, *Scholastic Magic: Ritual and Revelation in Early Jewish Mysticism*, Princeton, NJ 1997, וכלה במגידים שדיברנו בהם.

34 הנוכר לעיל בהערה 33.

35 א' פרימאנן (מהדיר), עיניי שבתי צבי, ברלין תרע"ג, עמ' 43-64.

36 ראו: Chevalier de La Croix, *Mémoires du sieur de La Croix contenant diverses relations très-curieuses de l'Empire ottoman...*², II, Paris 1684, pp. 259-398

37 על משה חאגיז, ראו: E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy: Rabbi Moses Hagiz and the Sabbatian Controversies*, New York 1990

38 יעקב ששפורטש, ספר ציצת נובל צבי, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשי"ד, מבוא, עמ' יג-מו. על האיש ששפורטש, ראו: א' מויאל, רבי יעקב ששפורטש: מחולל הפולמוס נגד התנועה השבתאית ומאבקיו למען שלטון ההלכה, ירושלים תשנ"ב; M. Goldish, 'Rabbi Jacob Sasportas: Defender of Torah Authority in an Age of Change', M.A. Thesis, The Hebrew University, Jerusalem 1991

ביקורת שתשבי קשרה בצדק לא רק לרדיפת אמת בלתי נלאית, אלא גם לאופיו הקשה של האיש ששינה טעמו כלפי אנשים, אויבים וידידים כאחד, על פי הקשרי מאבקיו.³⁹ בכך, כמוכן, דומה ששפורטש לגיבור האחר, המאוחר יותר, יעקב עמדן, שירש קשיותו מאביו, החכם צבי, ונאלץ להקים דפוס מיוחד לשם מלחמותיו הספרותיות, הוא דפוסו באלטונה. לצד כתבים מסוג 'ציצת נובל צבי' עומדות לעצמן העתקות בכתב יד ואחר כך בדפוס של איגרות ובהן אסופות של שבחים, כאיגרות שפרסם א"מ הברמן.⁴⁰

אך בכך לא מסתיימת ספרות השבחים. מקום מיוחד בתוכה יש לשירה, הכוללת תשבחות ממינים שונים. ספר שלם משירת השבח הוציא משה אטיאש בלוויית הערות של גרשם שלום,⁴¹ ומדי פעם צפות ועולות שירות ותשבחות חדשות.⁴² אלה יש להשוותן לשירה ביקורתית ביצירה 'צבי מודח' של האחים יעקב ועמנואל פראנסיס,⁴³ המהווה מעין משקל נגד שהוא כלי לשיקוף השבח בשירה מצד שלילתו, כשימוש בשבחים בידי ששפורטש ועמדן בפרווה.

אמנם בנייה המליץ לאסוף את כל מצאי השבחים לקורפוס אחד,⁴⁴ אך עדיין רחוק הדבר, שכן כפי שהודגם והובהר לעיל, יש לא מעט כפילויות, שינויים וחזרות באותם מעשי שבח בתבניות השונות של הפצתם, מעט ידידים או יריבים. מדי פעם גם צפים מקורות חדשים, כמו באוסף כתבי היד של שאול אמארייליו שהגיעו למכון בן צבי.⁴⁵

39 תשבי, שם, מבוא, עמ' כג-כט.

40 א"מ הברמן, 'לתולדות הפולמוס נגד השבתאות', ב: 'ליקוטי מכתבים בעניין התנועה השבתאית', קובץ על יד, סדרה חדשה, ספר ג (ג), חוברת ב (תש"א), עמ' רז-רטו.

41 ספר שירות ותשבחות של השבתאים, העתקה ותרגום מכתב היד: מ' אטיאש; הערות וביאורים: ג' שלום; הקדמה על כת השבתאים בשאלוניקי וכתבי היד: 'בן צבי, תל-אביב תש"ח. כאן יש לשים לב במיוחד לתשבחות המעצבות ומשרטטות דמות גיבור מיסטי.

42 ראו: מ' בניהו, 'פיוטים ותעודות על השבתאות בכתב יד מפרס', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ) (=ספר שזר), עמ' ט-כד; מ' אטיאש, 'רומנסה שבתאית', הד המזרח, כרך ב, גיליון ט (סוכות תש"ד), עמ' 8, והערת י' בן-צבי, 'לתוכנה ההיסטורי של הרומנסה השבתאית', שם, עמ' 8. עוד ראו: מ' אטיאש, 'פיוט שבתאי במבטא אשכנזי', מחברת, ז (אלול תשי"ח), עמ' 176-177; הנ"ל, 'קונפלאש די אדונינו', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ) (ספר שזר), עמ' תקכה-תקלו; א' אמארייליו, 'תעודות שבתאיות מגנוי רבי שאול אמארייליו', ספונות, ה (ספר זנה) (תשכ"א), עמ' רלז-רמט. שיר ייחוד שבתאי, שיוחס לאר"י הקדוש, ראו: אור תורה, שנה ה, חוברת יב (צח) (ניסן תשל"ו), סימן קכה, עמ' תנט-תסה.

43 יעקב ועמנואל פראנסיס, 'צבי מודח', קובץ על יד, א (תרמ"ה), עמ' 101-136. והשוו: פ' נוה, כל שירי יעקב פראנסיש, ירושלים תשכ"ט, עמ' 104-132.

44 ראו: בניהו, 'שמועות שבתאיות' (לעיל הערה 31), עמ' יח, שם הוא מציין שכתב יד חדש נוסף שנמצא, 'מעשה צדיקים' לרבי אברהם כלפון מטריפולי, שמור עכשיו במכון בן צבי, סימן 1807. וראו סיפורים נוספים שמצא צ' מלאכי, 'סיפורים שבתאיים בכתב יד אברהם די קושטא אבנדנא מאמשרדאם', תרביץ, מה (תשל"ט), עמ' 167-171.

45 ראו: י"י מלכו וא' אמארייליו, 'אגרות אוטוביוגרפיות של קארדונו', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ) (ספר שזר), עמ' קפג-רמא; אמארייליו (לעיל הערה 42), עמ' רלז-רעד.

נותר עוד עניין חשוב והוא השפעתו ושילובו של השבחה בדרוש ובתאולוגיה השבתאית. כבר עמד שלום על כך שביוגרפיה ותורת סוד לוריאנית מעורבות אהדדי ב'דרוש התנינים' לנתן הנביא.⁴⁶ ולאחרונה ההדיר אברהם אלקיים כתב מרהיב שמחבר כאחד דרוש, מיתוס ושבחה על לידתו השנייה של המשיח מאת ר' בער פערלהעפטער.⁴⁷ כמובן, ניתן לשער במידה רבה של ביטחון שבלבבות מאמינים ואוהדים נשתקעו יותר סיפורי נסים ונפלאות מאשר התאולוגיה המסובכת של הנביא נתן. כבר כתב שלום כי דעותיו של נתן, מראשית פעילותו בכתיבת האפוקליפסה 'מראה אברהם' ועד ביאורו ב'דרוש התנינים', היו מהפכניות ביותר, הרבה קודם לחיבורו את 'ספר הבריאה'. ובכל זאת אלה לא נפוצו בקהל ואין לנו כל הוכחה שאפילו יחידי סגולה שזכו לקרוא ב'דרוש התנינים' ירדו לסוף דעת מחברו ולהשתמעויות מרחיקות הלכת של דבריו.⁴⁸ שלום ניסה בעדינות מרבית להפריד את תבן האגדה מן הבר ההיסטורי בדברי חסידי שבתי צבי ונביאו נתן, ובדברי המתפלמסים אתם. זאת עשה כדי לתת תיאור היסטורי נאמן עד כמה שאפשר להתפתחות התנועה ומעשי מאמיניה. עם זאת, עדיין לא קובצה כל ספרות השבחים, האגדה השבתאית בלשונו של שלום, כדי להשוותה לספרות שבחים ופנטסיה יהודית קודמת ובת הזמן.

מסגרת ספרותית של נדידה והרפתקאות, שצוינה לעיל כמאפיינת את ראשית הרומן הפיקארסקי, מלווה את ספרות השבחים היהודית, הקטנה בכמותה – מסיפורי שמעון בר יוחאי וחבורתו כמסגרת הסיפורית של ספר הזוהר, סיפורי חסידי אשכנז ב'מעשה בוך', ויותר מאוחר 'שבחי האר"י' וחבורתו – קודם להופעתה גם בספרות השבחים השבתאית. בספרות זו מוטיב קבע הוא המוטיב המשמר את מסורת נדודי הצדיק עם נדודי השכינה, שמקורו ב'תקוני זוהר'.⁴⁹

לעתים רחוקות יש בידינו להשוות שבחי הגיבור מול עדותו הוא על מעשיו, כשבחי חיד"א לעומת יומן מסעו 'מעגל טוב', שאת השוני ביניהם הדגמתי במקום אחר.⁵⁰ מי שיקרא באיגרות האוטוביוגרפיות של קארדווי וישווה אותן לכתוב בפנקס השמועות של רוויגו ולספר חלומות תלמידו, מרדכי אשכנזי, ופתרונות רוויגו, לא יוכל ללמוד לקח

46 שלום, שבתי צבי, עמ' 150 והערה 2 שם.

47 ראו: א' אלקיים, 'לידתו השנייה של המשיח, גילויים חדשים לר' בער פערלהעפטער', קבלה, 1 (תשנ"ו), עמ' 85–166. עוד על האיש, ראו: שלום, מחקרי שבתאות (לעיל הערה 17), על פי המפתח בערכו, עמ' 758; י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ג, ירושלים תשנ"ג, על פי המפתח בערכו, עמ' 1014.

48 שלום, שבתי צבי, עמ' 260.

49 ראו: תקוני זוהר, מהדורת ר' מרגליות², ירושלים תשל"ח, הקדמה, א ע"ב. על נסיעות הצדיק, ראו: גריס, ספרות ההנהגות (לעיל הערה 26), עמ' 257–261.

50 ז' גריס, 'בין ספרות להיסטוריה: הקדמות לדיון ועיון בשבחי הבעש"ט', טורא, ג (1994), עמ' 160–161, 176 הערות 28–30.

מסוים על מה בין הפנטסטי למציאותי וכיצד נראה הגיבור כשהוא ממריא לעומת מראהו כשרגליו על קרקע המציאות.⁵¹

נראה לי שהדורות שקלטו סיפורי שבה וסטייה, זימה ומזימה, היו מוכנים להרבה שינויים במציאות, ולא התרגשו לא מן הסיפורים המופלאים על מעשי שבתי צבי, כמו מעשי זוגתו השלישית שהואשמה בשירוף דרכיה.⁵² הקורא בעיון עדות מתנגד מובהק כביכול, כר' ליב ב"ר עוזר, יחוש בדופק ההתרחשויות המלהיבות את הקהל באמסטרדם וכנראה גם אותו, עד שנכזב ורשם באחריתו דברים שמשמע מהם כאילו לכתחילה היה יחסו לעניין השבתאי ספקני וביקורתי. אפשר להסכים עם גרשם שלום שקבע כי דעת נתן, שלפיה

האמונה הטהורה שאינה תלויה בקיום מצוות התורה כערך דתי המקנה תשועה וחיי עולם הבא למאמין [...] לא עוררה כלל אותה תגובה שהיינו מצפים לה אילו הדעות ההיסטוריוסופיות על 'מהותן' של יהדות ונצרות היו נכונות. ודא עקא: הן אינן נכונות. כל הדיבורים הגבוהים המודרניים האלה היודעים בדיוק מה 'מותר' בגבול היהדות ומה לא, מהו 'נוצרי' ומהו 'יהודי' מבחינה רוחנית, מפוקפקים ביותר [...] מה היתה 'הדות' בדור מסוים, לא נקבע על-פי הגדרה דוגמטית, שאין לה כל יחס למציאות ההיסטורית, אלא על-ידי מה ששלומי-אמוני-ישראל הסכימו עליו או חשבוהו כאפשרי בזמנם.⁵³

51 איגרות שנזכרו לעיל בהערה 45. שם, עמ' רב-רג (ביקורת והערכה מאת קארדווי על ספרו של מרדכי אשכנזי, 'אשל אברהם').

52 לכל העניין ולמסורות הבדויות והבדויות פחות, ראו: שלום, שבתי צבי, עמ' 145-150.

53 שם, עמ' 230.